

فصل هفتم : از غزنویان تا هجوم چنگیز خان

مفاهیم کلیدی	راهبردها یا حوزه‌های موضوعی
<p>قلمرو غزنویان و سلجوقیان و مکان شکل‌گیری آنها</p>	<p>فضا و مکان</p>
<p>تشکیلات حکومتی شاه وزیران و سایر دیوان‌های اداره‌کننده کشور</p>	<p>نظام اجتماعی</p>
<p>میراث فرهنگی و تمدنی سلجوقیان</p>	<p>فرهنگ و هویت</p>
<p>آثار و ابنیه به جا مانده از دوره سلجوقی</p>	
<p>علل و عوامل جنگ‌های صلیبی</p>	<p>زمان، تداوم و تغییر</p>
<p>علاقه و تعلق و افتخار به میراث فرهنگی کشور</p>	<p>ارزش‌ها و اخلاق</p>
<p>علاقه به حفاظت از آثار تاریخی و معرفی آنها</p>	
<p>مبهن‌دوستی مسئولیت‌پذیری</p>	<p>مهارت‌های کاوشگری</p>
<p>بررسی و کاوش، برقراری ارتباط، خلاقیت مشارکت، واکنش شخصی و اظهار نظر</p>	

غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان

انتظارات یادگیری

انتظار می‌رود دانش‌آموزان با فراگیری این درس و انجام فعالیت‌های آن بتوانند:

- عوامل و دلایل ظهور و سقوط سلسله‌های غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان را بیان کنند.
- محدوده قلمرو سلسله‌های فوق را روی نقشه معین کنند.
- نمودار خط زمان این سلسله‌ها را بازخوانی کنند.
- با مطالعه متن، ویژگی‌های اقتصادی و اوضاع سیاسی و اجتماعی و فرهنگی اروپا در دوران قرون وسطی، علل وقوع جنگ‌های صلیبی را استخراج و فهرست کنند.

مواد و وسایل مورد نیاز

کتاب درسی، نقشه‌های قلمرو حکومت غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان، نمودار خط زمان سلسله‌های مذکور، دسترسی به شبکه رشد

آماده کنید

نمودارهای خط زمان درس‌های ۱۲ و ۱۳ را به منظور مقایسه به دانش‌آموزان نشان دهید و به آنها یادآوری کنید که در قرون سوم و چهارم هجری سلسله‌های متعدد ایرانی بر کشور ما حکومت می‌کردند، اما از قرن چهارم تا هفتم هجری با ورود ترکان به ایران و قدرت گرفتن آنها زمام امور در دست سلسله‌هایی بود که ریشه و تبار ترکی داشتند. مهم‌ترین این سلسله‌ها عبارت‌اند از غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان. برای آمادگی بیشتر پرسش‌هایی از نمودار خط زمان طرح کنید. برای مثال نخستین حکومت یا سلسله ترک تبار با کدام حمله از بین رفت؟

آموزش دهید

با استفاده از نقشه‌های قلمرو غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان و جلب توجه دانش‌آموزان به محدوده قلمرو هر یک از این سلسله‌ها را از آنان بخواهید پایتخت یا پایتخت‌ها و مکان‌های جنگ‌های مهم و سرنوشت‌ساز مانند جنگ دندانقان میان غزنویان و سلجوقیان، و نبرد ملازگرد میان سلجوقیان و امپراتوری روم را مشخص کنند. همچنین دوره حکومت هر یک از این سلسله‌ها را روی نمودار خط زمان نشان دهند. پس از آگاهی مقدماتی دانش‌آموزان با سه سلسله ترک تبار، رویدادهای مهم هر دوره را مرور کنید: لشکرکشی سلطان محمود غزنوی به هند، قدرت و قلمرو پهناور سلجوقیان شکست خوردن رومیان از آنها ظهور و مبارزه فرقه اسماعیلیه و حسن صباح با سلجوقیان، حکومت خوارزمشاهیان و آخرین فرمانروای این حکومت که نتوانست در مقابل سپاه مغول مقاومت کند.

سپس دانش‌آموزان را راهنمایی کنید که با توجه به نمودار خط زمان، نقشه‌ها و مطالعه متن درس، فعالیت ردیف ۱ (کار برگه شماره ۸) را انجام دهند.

سلسله‌ها	غزنویان	سلجوقیان
بنیانگذاران	سلطان محمود غزنوی	طغرل سلجوقی
سلاطین مشهور	سلطان مسعود غزنوی	آلب ارسلان ملکشاه سلجوقی
زمان و دوره حکومت	از ۳۵۰ تا ۵۸۲ ه.ق	از ۴۳۱ تا ۵۹۰ ه.ق
محدوده و قلمرو حکومت	از شمال تا ماوراءالنهر و خوارزم از غرب تار و اصفهان از شرق تا دهلی مرکز هندوستان از جنوب تا دریای عمان و اقیانوس هند	از شمال تا دریای خزر و دریای سیاه از غرب تا دریای مدیترانه از شرق تا ماوراءالنهر از جنوب تا خلیج فارس و دریای عمان
رویدادهای مهم	<ul style="list-style-type: none"> • تسلط محمود غزنوی بر خراسان • خارج کردن ری و اصفهان از تسلط آل‌بویه توسط سلطان محمود • لشکرکشی‌های پیاپی سلطان محمود به هندوستان به عنوان جهاد در راه اسلام • شکست سلطان مسعود غزنوی از طغرل سلجوقی در جنگ دندانقان و محدود شدن قلمرو غزنویان به مناطقی از شرق ایران و بخش‌هایی از هندوستان 	<ul style="list-style-type: none"> • شکست غزنویان در جنگ دندانقان و به تخت نشستن طغرل در نیشابور • ورود طغرل به بغداد و برانداختن حکومت آل‌بویه • پیروزی آل‌ارسلان بر امپراتور روم در جنگ ملازگرد و تصرف بخش‌های وسیعی از آسیای صغیر • گسترش قلمرو سلجوقیان و افزایش قدرت آنها در دوران سلطنت ملکشاه و وزارت خواجه نظام‌الملک • ضعف و انحطاط قدرت سلجوقیان پس از مرگ ملکشاه و خواجه نظام‌الملک • نابودی کامل سلجوقیان توسط خوارزمشاهیان

در حین تدریس فعالیت‌های صفحه ۸۲ را به بحث و گفت‌وگو بگذارید.

پاسخ صحیح فعالیت ۱

زیرا سلجوقیان موفق شدند بر سرزمین‌های وسیعی که شامل بخش عمده فلات ایران و مناطق همجوار آن از مرزهای چین تا دریای مدیترانه می‌شد، مسلط شوند و حکومتی نیرومند را به وجود آوردند. در دوران سلجوقیان تشکیلات و نظام دیوانی منظم و گسترده‌ای در ایران شکل گرفت. در نتیجه قدرت و ثبات سیاسی، کشاورزی و بازرگانی رونق خوبی گرفت؛ شهرنشینی گسترش یافت و شهرهای بزرگ و آبادی پا به عرصه نهادند؛ معماری، صنایع دستی و بسیاری از رشته‌های هنر شکوفا شدند.

پاسخ صحیح فعالیت ۳

سلجوقیان با شکست امپراتوری روم شرقی در جنگ ملازگرد، بر بخش وسیعی از آسیای صغیر (ترکیه امروزی و سوریه) مسلط شدند. حتی پس از آنکه حکومت سلجوقی رو به ضعف و انحطاط رفت، شاخه‌ای از خاندان سلجوقی در آسیای صغیر حکومتی را موسوم به سلاجقه روم تشکیل دادند و مدت‌ها در آن منطقه حکومت می‌کردند. بنابراین، به دلیل تسلط سیاسی طولانی سلجوقیان بر منطقه آسیای صغیر، آثار و بناهای زیادی از آن دوره برجا مانده است.

هرچند مبحث اروپا، قرون وسطی و جنگ‌های صلیبی، با علامت سؤال ممنوع مشخص شده و مطالب آن در آزمون کتبی پایانی ارزشیابی نمی‌شود، اما لازم است با جدیت تدریس شود و فعالیت‌های آن نیز انجام شود. پیشنهاد می‌شود این دوره از تاریخ اروپا را که مقارن با قرن‌های اول تا دهم هجری است، از طریق مقایسه با سرزمین‌ها و کشورهای اسلامی تدریس کنید. از دانش‌آموزان بخواهید روی یک برگه کاغذ جدولی رسم کنند و چند ستون در آن قرار دهند. سپس هر گروه با مطالعه متن صفحه ۸۳-۸۲ جدول را کامل کنند و پس از استخراج علل جنگ‌های صلیبی از متن، نتایج را در کلاس بخوانند.

مثال:

نظام فتو‌دالی و فقر و قحطی	علل اقتصادی
.....	علل سیاسی
.....	علل اجتماعی

به پایان بپردازید

نکته‌های مهم درس (ظهور و سقوط و ویژگی‌های مهم حکومت‌های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی و اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی اروپا در قرون وسطی) را مرور کنید. به عنوان تکلیف پایانی از دانش‌آموزان بخواهید فعالیت ۴ صفحه ۸۳ را انجام دهند. هر گروه یکی از کلید واژه‌ها را انتخاب کنند و با مراجعه به دانشنامه شبکه رشد مطالبی را جمع‌آوری کنند و خلاصه آن را به کلاس ارائه کنند. استخراج نکات اصلی و کلیدی و خلاصه‌نویسی را به دانش‌آموزان آموزش دهید.

محورهای عمده ارزشیابی

انجام فعالیت‌ها و کار برگه از طریق مطالعه متن و خواندن نمودار خط زمان و نقشه‌های تاریخی؛ بیان رویدادهای مهم در دوره سلسله غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی؛ مطابق با انتظارات یادگیری از محورهای عمده ارزشیابی است که از طریق آزمون عملکردی و مکتبی و شفاهی قابل سنجش است.

ملاحظات تدریس / دانستنی‌های معلم

تصاویر نمودار خط زمان صفحه ۷۹-۷۸ :

- ۱ مناره غزنین از بناهای دوره غزنوی
- ۲ گنبد علویان همدان
- ۳ مناره قتلغ تیمور و سلطان تکش در گرگانج خوارزم

میراث فرهنگی ایران در عصر سلجوقی

انتظارات یادگیری

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان با فراگیری این درس و انجام فعالیت‌های آن بتوانند :
  - جایگاه و ویژگی‌های سلاطین در تشکیلات حکومتی سلجوقیان را توضیح دهند.
  - نقش وزیران ایرانی را در اداره حکومت سلجوقیان بیان کنند و چند نفر از وزیران را نام ببرند.
  - کار دیوان‌های عصر سلجوقی را با نهادهای مشابه امروز مقایسه کنند.
  - نمونه‌هایی از هنرهای دوره سلجوقی را نام ببرند و درباره ویژگی این دوره توضیح دهند.
  - کارکرد مدارس نظامیه را بیان کنند.
  - علل و دستاوردهای گسترش زبان فارسی را در حکومت‌های ترک تبار توضیح دهند.

مواد و وسایل مورد نیاز

کتاب درسی، کار برگه شماره (۹) کتاب‌های تاریخ بیهقی و سیاست‌نامه، تصاویری از اماکن، ظروف و اشیای تاریخی متعلق به عصر سلجوقی، نمودار تشکیلات دیوانی عصر سلجوقی

آماده کنید

با پرسش‌هایی از درس قبل ذهن دانش‌آموزان را به اهمیت سلسله سلجوقیان در بین حکومت‌های ترک تبار معطوف کنید. نقشه قلمرو سلجوقیان را به دانش‌آموزان نشان دهید و از آنان بخواهید بر اساس آنچه در درس گذشته خواندند، چند نفر از سلاطین مشهور و قدرتمند سلجوقی را نام ببرند. انتظار می‌رود طغرل، آلبارسلان و ملکشاه را نام ببرند. سپس با اشاره به قلمرو وسیع سلجوقیان، سؤال کنید: به نظر شما سلاطین چگونه این قلمرو گسترده و پرجمعیت را اداره می‌کردند؟ چه تشکیلات و سازمان‌هایی برای اداره کشور داشتند؟

با استفاده از آنچه دانش‌آموزان در فصل دوم با عنوان نقش دولت در اداره کشور خوانده‌اند، از دانش‌آموزان بپرسید به نظر شما چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی میان تشکیلات حکومتی آن دوره و حکومت امروزی وجود دارد؟ در این بخش حتی اگر دانش‌آموزان نتوانستند پاسخ‌های صحیح و مناسبی بدهند، با فکر کردن و ایجاد مسئله، آمادگی لازم برای ورود به درس را پیدا می‌کنند.

آموزش دهید

نمودار تشکیلات حکومتی دوره سلجوقی را در معرض دید دانش‌آموزان قرار دهید و به اختصار اجزای آن را معرفی کنید.

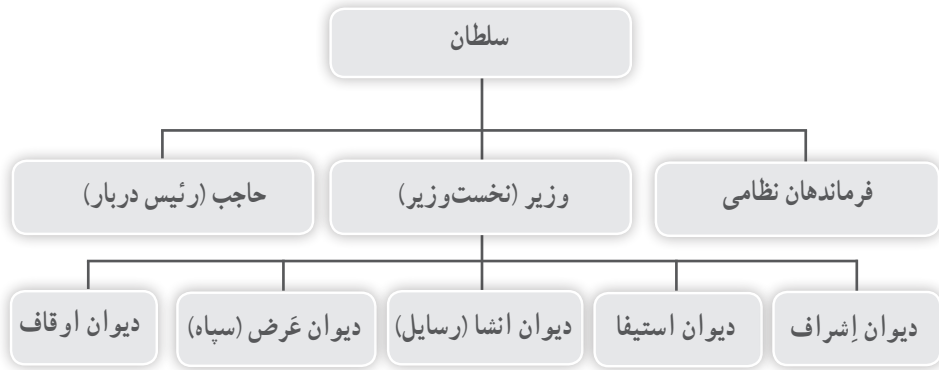
درباره ویژگی‌های سلاطین و نقش و جایگاه وزیران ایرانی توضیح دهید. سپس برای تکمیل و تعمیق آموخته‌ها از دانش‌آموزان بخواهید کاربرگ شماره (۹) من کیستم؟ را اجرا کنند. هدف از طراحی این فعالیت آشنایی بیشتر با اوضاع و احوال سیاسی، اداری، نقش و جایگاه وزیران ایرانی و شیوه برخورد حاکمان سلجوقی با وزیران ایرانی است.

پاسخ فعالیت

- ۱ شخصیت متن (۱) عمید الملک کندی و شخصیت متن (۲) خواجه نظام الملک است
- ۲ عمید الملک کندی
- ۳ خطاب به خواجه نظام الملک رقیب و جانشین وی
- ۴ آموزش آیین فرمانروایی و راه و رسم کشورداری
- ۵ گسترش و تحکیم حکومت سلجوقی، آموزش اصول کشورداری به شاهان سلجوقی، خدمات فرهنگی و علمی.

نمودار تشکیلات دیوانی دوره سلجوقی

سپس از دانش‌آموزان بخواهید فعالیت شماره ۲ را انجام دهند. از طریق این فعالیت وظایف و فعالیت‌های برخی نهادهای آن دوره را با نهادهای مشابه امروزی مقایسه کنند.

پیشنهاد می‌شود برای تدریس مبحث زبان و ادب فارسی در دوران سلجوقیان، نخست توجه دانش‌آموزان را به تصویر کتابخانهٔ صفحهٔ ۸۹ جلب کنید و توضیح دهید: در قرن‌های اول تا چهارم هجری بیشتر دانشمندان و عالمان ایرانی کتاب‌های خود را به زبان عربی می‌نوشتند و در فصل ۶ خواندید که در قرن‌های سوم و چهارم تعداد معدودی کتاب به زبان فارسی تألیف شده، اما همان‌گونه که در تصویر کتابخانهٔ دوران غزنوی و سلجوقی مشاهده می‌کنید، در این دوران کتاب‌های بسیاری در موضوع تاریخ، شعر، داستان، فلسفه، عرفان و... به زبان فارسی نوشته شده است و این رواج و گسترش روز افزون زبان فارسی در دورهٔ مذکور را نشان می‌دهد. کتاب‌هایی چون تاریخ بیهقی و سیاست‌نامه را به کلاس ببرید و بگذارید دانش‌آموزان این کتاب‌ها را ورق بزنند.

مباحث معماری و هنر ایران در عصر سلجوقی را از طریق نمایش تصاویر ظرف‌ها و اشیای تاریخی متعلق به آن دوره آموزش دهید. از دورهٔ مذکور آثار و بناهای بسیاری بر جا مانده است که به دلیل محدودیت حجم در کتاب، از تعداد کمی یاد شده است. با نمایش تصاویر مناسب ذوق، ظرافت، دقت و مهارت‌های علمی و فنی معماران و صنعتگران ایرانی در آن عصر را به دانش‌آموزان بشناسانید.

نکته‌های مهم درس را مرور کنید: دوره سلجوقی یکی از دوران مهم تاریخ ایران است؛ زیرا سرزمین‌های وسیعی از ماوراءالنهر تا دریای مدیترانه تحت تسلط سلجوقیان درآمد و حکومتی قدرتمند با تشکیلات اداری منسجم و کارآمد شکل گرفت. در نتیجه، کشاورزی و بازرگانی رونق گرفت؛ شهرنشینی توسعه پیدا کرد و شهرهای بزرگ و پرجمعیتی به وجود آمد. در دوران سلجوقی مراکز و مدارس علمی بسیاری در ایران بنیان نهاده شد که مشهورترین آنها نظامیه‌ها بودند. همچنین در آن دوره زبان و ادب فارسی در سرتاسر فلات ایران و آسیای صغیر انتشار یافت و آثار زیادی به این زبان نگاشته شد. در این دوره معماری و رشته‌های مختلف هنر به شکوفایی رسید.

به عنوان تکلیف پایانی از گروه‌ها بخواهید داوطلبانه یکی از فعالیت‌های شماره ۱ یا ۲ به کار ببندیم را انتخاب کنند و پس از اجرا در قالب روزنامه دیواری در کلاس یا راهروی مدرسه نمایش دهند. همچنین از دانش‌آموزان بخواهید اگر یکی از کتاب‌های معرفی شده در صفحه ۸۹ را در کتابخانه منزل خود دارند، به کلاس بیاورند و آن را به دیگر دانش‌آموزان نشان دهند و چند سطر از آن را بخوانند.

معرفی منابع برای مطالعه بیشتر دانش‌آموز

- ۱ فرار از عقل بکایی، حسین، : از تشکیل امپراتوری سلجوقی تا حمله مغول، از مجموعه داستان فکر ایرانی (۵)، تهران: نشر افق، ۱۳۹۰.
- ۲ خواجه نظام الملک، حسن‌زاده، فرهاد، تهران: مدرسه، ۱۳۸۶.
- ۳ نبرد دندانقان، صادقی‌نیا، حمدالله، تهران: مدرسه، ۱۳۸۶.
- ۴ حسن صباح، گرائلی، سکینه، تهران: مدرسه، ۱۳۸۶.

معرفی منابع برای مطالعه بیشتر معلم

- ۱ ترکان در ایران، اشپولر، برتولد و کلیفورد ادموند باسورث، فاروق سومر، کلود کاهن، ولادیمیر مینورسکی، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولى، ۱۳۸۷.
- ۲ تاریخ غزنویان، باسورث، ادمون کلیفورد، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۴.
- ۳ تاریخ ایران کمبریج (از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان)، ج ۵، گروه مؤلفان، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر،
- ۴ تاریخ ایران اسلامی، جعفریان، رسول، دفتر دوم: از طلوع طاهریان تا غروب خوارزمشاهیان، تهران: اندیشه معاصر، ۱۳۷۷.
- ۵ تاریخ خوارزمشاهیان، خلعتبری، اللهیار و محبوبه شرفی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۸۰.
- ۶ فرار از مدرسه، زرین کوب، عبدالحسین، درباره زندگی و اندیشه ابوحامد غزالی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۹.
- ۷ سلجوقیان (۴۳۱-۵۹۰ ق)، ستارزاده، ملیحه، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۸۴.
- ۸ تاریخ دولت خوارزمشاهیان، ترجمه دکتر داوود اصفهانیان، قفس اوغلی، ابراهیم، تهران: گستره، ۱۳۶۷.
- ۹ مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن، داوود اصفهانیان، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۳.
- ۱۰ تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران لمبتون، آن. اس، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر نی، ۱۳۷۲.
- ۱۱ تاریخ سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ایران در دوره سلجوقیان یوسفی فر، شهرام، تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۶.
- ۱۲ جستارهایی در مناسبات شهرنشینی دوره سلجوقیان، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰.
- ۱۳ مناسبات شهر و روستا در سده‌های میانه ایران، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰.

فصل هشتم : عصر مغول و تیموری

مفاهیم کلیدی	راهبردها یا حوزه‌های موضوعی
<p>تحولات و رویدادهای مربوط به هجوم مغول‌ها و تیموریان با توجه به نمودار زمانی و بررسی مدارک مربوطه</p> <p>دلائل حمله مغول‌ها به ایران : عوامل داخلی و خارجی</p>	<p>شواهد و مدارک تحول، پیشرفت و تداوم علت‌ها و معلول‌ها</p> <p>زمان، تداوم و تغییر</p>
<p>شرایط و ویژگی‌های زندگی مغول‌ها</p>	<p>تنوع شیوه‌های زندگی</p> <p>فرهنگ و هویت</p>
<p>قلمرو مکانی لشکرکشی مغول، قیام سرداران و حکومت تیموری</p> <p>عوامل محیطی و نقش آنها در زندگی مغول‌ها و حمله به سرزمین‌ها</p>	<p>پراکندگی رابطه انسان و محیط</p> <p>مکان و فضا</p>
<p>مسئولیت و حساس بودن نسبت به رعایت حقوق انسان‌ها و آثار فرهنگی در جنگ‌ها</p>	<p>مسئولیت پذیری</p> <p>ارزش‌ها و اخلاق</p>
	<p>بررسی و کاوش برقراری ارتباط، خلاقیت، مشارکت، واکنش شخصی و اظهارنظر</p> <p>مهارت‌های کاوشگری</p>

هجوم چنگیز و تیمور به ایران

انتظارات یادگیری

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان با فراگیری این درس و انجام فعالیت‌های آن بتوانند:
  - عوامل و دلایل هجوم چنگیزخان مغول و تیمور گورکانی را به ایران، دسته‌بندی و بیان کنند.
  - آثار و نتایج یورش‌های مغولان و تیموریان به ایران را با توجه به شواهد و مدارک شرح دهند.
  - علت و نتیجه قیام سرداران را توضیح دهند.
  - مسیرهای حمله مغول‌ها، قلمرو حکومت ایلخانان و تیموریان را روی نقشه نشان دهند.

مواد و وسایل مورد نیاز

کتاب درسی، نقشه‌های تاریخی، با مسیرهای هجوم مغول، نمودار خط زمان، بخش‌هایی از مجموعه تلویزیونی سرداران، فیلم‌نامه برای ایفای نقش

آماده کنید

از سدهٔ هفتم تا دهم هجری تاریخ ایران معروف به عصر مغول و تیموری است. سرزمین و مردم ایران در این سده‌ها شرایط بسیار سخت و ناخوشایندی را پشت سر گذاشتند. به منظور آماده کردن دانش‌آموزان جهت ورود به فصل جدید، پیشنهاد می‌شود از دانش‌آموزان بخواهید با ایفای نقش ماجرای غیر خان حاکم شهر اترار و بهانه‌ای را که موجب حملهٔ مغول‌ها به ایران شد، به نمایش بگذارند. در این زمینه می‌توانید از کتاب‌هایی برای کودکان و نوجوانان نوشته شده، کمک بگیرید (برای مثال حملهٔ مغول، سجاد دادفر، انتشارات مدرسه). پس از اجرای نمایش کوتاه از دانش‌آموزان سؤال کنید: آیا اگر حاکم آن شهر دست به چنین کاری نمی‌زد، باز مغول‌ها به ایران حمله می‌کردند یا خیر؟

توضیح دهید که برای جنگ‌ها و لشکرکشی‌ها همواره رویدادهایی دستاویز قرار می‌گیرند و بهانهٔ شروع جنگ می‌شوند؛ اما علل واقعی حمله‌ها و جنگ‌ها قبلاً در طی زمان پایه‌ریزی شده است.

آموزش دهید

نمودارهای خط زمان صفحهٔ ۹۴ و ۹۵ را به دانش‌آموزان نمایش دهید و بگویید در فصل جدید با دورهٔ دیگری از تاریخ ایران آشنا خواهید شد که به عصر مغول و تیموری معروف است. این دوره از هجوم چنگیز در آغاز قرن هفتم هجری تا پایان حکومت تیموریان در ابتدای قرن دهم هجری به طول انجامید. مبحث هجوم‌های چنگیز و تیمور را با تأکید بر علل حمله در مبدأ و مقصد ارائه کنید. حتماً از نقشهٔ صفحه ۹۳ برای نشان دادن مسیرهای لشکرکشی و شهرها و مناطق مورد هجوم استفاده نموده و تأکید کنید که یورش‌ها و ظلم و ستم حکومت ایلخانی با مقاومت‌ها و قیام‌هایی در کشور ما روبه‌رو شد. از جملهٔ این قیام‌ها، قیام سرداران در منطقه خراسان بود. در صورت امکان گزیده‌هایی از مجموعه‌های تلویزیونی تاریخی سرداران را در کلاس نمایش دهید.

فعالیت‌ها باید در حین تدریس انجام شوند تا در هر مرحله دانش‌آموزان درگیر فعالیت شوند. روی نقشه مسیرهای حملهٔ مغول‌ها را پرس‌وجو کنید. از دانش‌آموزان بخواهید روی نقشهٔ آسیا کشور مغولستان کنونی را پیدا کنند و نشان دهند.

پاسخ صحیح فعالیت‌ها

۱ خیر؛ زیرا مغولان به رهبری چنگیز خان متحد شده و قدرت زیادی به دست آورده بودند. آنها پس از فتح چین و ترکستان ثروت بسیاری کسب کرده بودند و می‌خواستند به دیگر سرزمین‌های آباد و ثروتمند نیز هجوم آورند. قتل اعضای کاروان تجاری مغول توسط حکومت خوارزمشاهیان، به چنگیز خان بهانه مناسبی داد که به ایران حمله کنند.

۲ کار برگه شماره ۱۰ (نمودار علت و معلول)

الف) علت‌های مربوط به مبدأ (مغولستان و مغولان): افزایش جمعیت قبایل مغول؛ افزایش قدرت قبایل متحد پس از اتحاد؛ روحیه جنگجویی و خشونت مغولان؛ داشتن رهبری مصمم مانند چنگیزخان؛ انگیزه نیرومند مغولان برای فتح سرزمین‌های دیگر پس از موفقیت در فتح چین.
ب) علت‌های مربوط به مقصد (ایران و خوارزمشاهیان): ضعف حکومت خوارزمشاهیان و تسلط نداشتن بر فرمانروایان محلی؛ دشمنی و ستیز با خلافت عباسی؛ سیاست جنگی نادرست سلطان محمد خوارزمشاه.

۳ هدف از انجام این فعالیت بررسی شواهد و مدارک و توجه به متون تاریخی و استنباط از آنهاست. این متون دلالت بر فاجعه‌آمیز بودن حمله مغولان به ایران دارد که باعث ویرانی و قتل عام گسترده شد.

۴ بخارا، سمرقند، مرو، توس، نیشابور و ری

به پایان ببرید

در پایان نکته‌ها و مفاهیم اصلی و مهم درس شامل عوامل و دلایل هجوم‌های پیاپی اقوام بیابانگرد از آسیای مرکزی به سرزمین ایران و آثار و پیامدهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آن را خلاصه کنید. سپس به عنوان پیام و نتیجه پایانی درس فعالیت ۵ صفحه ۹۷ را به بحث و گفت‌وگو بگذارید. با توجه به اینکه امروز گروه‌های تروریست و خشن مانند طالبان و داعش، همچنین برخی اشغالگران نظامی کشورها فجیع‌ترین جنایات جنگی را از لحاظ بی‌رحمی به زنان و کودکان اسرا و تخریب آثار فرهنگی مناطق اشغال شده انجام می‌دهند، توجه دانش‌آموزان را به این موضوع بسیار مهم، یعنی رعایت حقوق انسان‌ها در جنگ جلب کنید.

مشارکت در گفت‌وگوی کلاس؛ انجام فعالیت‌های درس؛ بهره‌گیری از نمودار خط زمان برای مشخص کردن محدوده زمانی عصر مغول و تیموری؛ بهره‌گیری از نقشه برای نشان دادن مسیرهای حمله چنگیز به ایران و شهرها و مناطق مورد هجوم؛ پاسخ دادن به پرسش‌هایی متناسب با انتظارات یادگیری درس.

ملاحظات تدریس / دانستنی‌های معلم

۱ تصاویر نمودار خط زمان: صفحه ۱- نقاشی حمله مغولان به ایران؛ ۲- نقاشی هلاکوخان به همراه همسرش دوقوزخاتون در مراغه؛ ۳- سکه غازان خان؛ ۴- مسجد جامع هرات؛ ۵- نسخه‌ای نفیس از قرآن، خوش‌نویسی در دوره تیموری

۲ پیام فعالیت شماره ۵ صفحه ۹۷ باید به طور مؤثر آموزش داده شود تا موجب تأثیر عمیق در نگرش دانش‌آموزان گردد.

حقوق بین‌الملل بشردوستانه که به حقوق جنگ یا حقوق مخاصمات مسلحانه بین‌المللی نیز معروف است، کنفرانس بین‌المللی حقوق بشر در تهران در سال ۱۹۴۸ پایه‌گذاری شد. حقوق بین‌المللی بشردوستانه می‌کوشد با وضع مقرراتی از خشونت بی‌اندازه در جنگ‌ها جلوگیری کند. گروه‌ها و مکان‌های مورد حمایت بشردوستانه عبارت‌اند از غیرنظامیان، مجروحان، بیماران، اسرای جنگی، نهادها (صلیب سرخ، هلال احمر)، اموال فرهنگی، مساجد، اماکن مقدس، کلیساها و... از نهادهای متولی این حقوق می‌توان دولت‌ها و کمیته‌های بین‌المللی صلیب سرخ و هلال احمر را نام برد. نظام حقوقی اسلام ناب محمدی توجه ویژه‌ای به رعایت حقوق انسان‌ها در جنگ کرده است.

پیروزی فرهنگ بر شمشیر

انتظارات یادگیری

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان با فراگیری این درس و انجام فعالیت‌های آن بتوانند :
  - با ذکر مصادیقی تأثیر و نقش بزرگان ایرانی (دیوانیان، دانشمندان و عالمان) را در مهار خشونت مغولان و علاقه‌مند کردن آنان به فرهنگ ایرانی توضیح دهند.
  - نمونه‌هایی از مهم‌ترین اقدامات ایلخانان مغول را برای آبادانی و رونق هنر و معماری برشمارند.
  - اقدامات مهم جانشینان تیمور را در عرصه معماری، هنر و زبان و ادب فارسی، بیان کنند.
  - به طور گروهی درباره یکی از آثار هنری، معماری و ادبی دوره ایلخانی یا تیموری تحقیق کنند.
  - با مشاهده دقیق برخی آثار عصر ایلخانی، تیموری، هنرهای به کار رفته در آنها را تشخیص دهند.

مواد و وسایل مورد نیاز

کتاب درسی؛ تصاویری از مکان‌ها و اشیاء، ظروف و نقاشی‌های عصر مغول و تیموری؛ نمونه‌ای از کتاب‌های تاریخی و ادبی عصر مغول و تیموری مانند جهانگشای جوینی و جامع‌التواریخ رشیدی، پاورپوینت معرفی برخی شخصیت‌های دوره ایلخانی مانند خواجه نظام‌الملک.

نخست توجه دانش‌آموزان را به برخی از مدارک و شواهد درس پیش (درس ۱۵) مانند تصاویر هجوم مغولان، تصویر چنگیز خان و تیمور و متن‌های شماره ۱ و ۲ صفحه ۹۳ جلب کنید، سپس از آنان بخواهید به شواهد و مدارک درس ۱۶ مانند اقدامات و آثار خواجه نصیرالدین توسی، جوینی، خواجه رشیدالدین فضل‌الله و ایلخان غازان و نیز تصاویر مکان‌ها و اشیای تاریخی، آثار هنری و کتاب‌های آن دوره توجه کنند. آنگاه از دانش‌آموزان بپرسید تفاوت اصلی شواهد و مدارک این دو درس چیست؟ انتظار می‌رود دانش‌آموزان با راهنمایی شما به این پاسخ برسند که شواهد و مدارک درس ۱۵ دلالت بر هجوم، ویرانی، غارت و کشتار دارد؛ اما شواهد و مدارک درس ۱۶ نشان‌دهنده عمران، آبادانی، رونق هنر و معماری و گسترش فعالیت‌های علمی و ادبی است. از آنها بپرسید به نظر شما علت تغییر رویه جانشینان مغول و تیمور چیست؟ وادار کردن دانش‌آموزان به فکر کردن برای ایجاد آمادگی، کفایت می‌کند.

آموزش دهید عصر مغول و تیموری همانند یک سکه است؛ یک روی این سکه هجوم‌های وحشیانه و ویرانی، غارت و کشتار و روی دیگر آن بازسازی خرابی‌ها، شکوفایی هنر و معماری و رونق دوباره علم و ادب است. ایرانیان موفق شدند شمشیر چنگیز و تیمور را کُند سازند و خوی خشن مغولان و تیموریان را مهار کنند و از نوادگان چنگیز و فرزندان و نوادگان تیمور، انسان‌هایی بسازند که دیگر نه تنها شهرها را ویران و غارت نمی‌کردند و مردم را نمی‌کشتند، بلکه به فرهنگ و هنر ایران‌زمین علاقه‌مند شدند و برای جبران ویرانی‌های پدر و پدربزرگ خود کمر همت بستند.

• تصاویری از بناها، ظروف، اشیاء و نقاشی‌های عصر مغول و تیموری را در کلاس نمایش دهید و درباره آن توضیح دهید. در صورتی که می‌توانید پاورپوینتی درباره معرفی شخصیت‌های برجسته خواجه نصیرالدین توسی تهیه کنید و نمایش دهید.

کتاب‌هایی مانند جهانگشای جوینی و جامع التواریخ را به کلاس بیاورید و به دانش‌آموزان بدهید تا ورق بزنند.

• توجه دانش‌آموزان را به تصویر کتابخانه در صفحه ۱۰۲ جلب کنید و بپرسید کدام کتاب‌ها را می‌شناسند؟ کدام کتاب‌ها را در منزل دارند و می‌توانند آنها را به کلاس بیاورند. معمولاً در خانه‌ها کتاب گلستان و بوستان سعدی، دیوان شمس تبریزی و دیوان حافظ وجود دارد.

در حین تدریس از دانش‌آموزان بخواهید با مطالعه درس، فعالیت‌های آن را انجام دهند.

پاسخ صحیح فعالیت

۱ عظمت و بلندی گنبد و ایوان‌ها و آجرکاری، کاشی‌کاری و گچ‌بری زیبا و کم نظیر شباهت و ویژگی مشترک این بناهاست.

۲ زیرا جانشینان چنگیز و تیمور تحت تأثیر فرهنگ ایرانی - اسلامی دست از خشونت، ویرانی، غارت و کشتار برداشتند و برای عمران، آبادانی و گسترش صنعت، هنر و معماری و رونق علم و ادب، همت به خرج دادند.

۳ فرهنگ کهن و پویای ایران و تجربه تاریخی ایرانیان در نهایت بر شمشیر و خشونت مغولان و تیموریان پیروز شد و باعث شد ایران و ایرانیان از آن شرایط سخت و دشوار بیرون بیایند تا ایران و ایرانی پا برجا بماند.

۴ کار برگه شماره ۱۱ (آثار عصر ایلخانی و تیموری) را اجرا نمایید.

(پارچ شیشه‌ای شیشه‌گری)	(ظرف سفالی ..... سفالگری، نگارگری)	(کاسه برنجی ... فلز کاری، کنده کاری)	(بشقاب سفالی..... سفالگری، نگارگری)
(محراب کاری مسجد.... معماری، گچ‌بری، کاشی‌کاری)	(سردر اصلی.... معماری، گچ‌بری، کاشی‌کاری)	صفحه‌ای از شاهنامه... سفالگری، تذهیب	(نسخه خطی قرآن.... خطاطی، تذهیب)

به پایان برید

یادآوری کنید که ماندگاری و پایداری ایران مرهون فرهنگ دیرپای آن است و ما باید همچون اجدادمان همیشه نگاهبان خوب و شایسته‌ای برای آن باشیم. سپس به عنوان تکلیف پایانی راهنمایی کنید که فعالیت‌های ب ۱ و ۲ کار بیندیم را انجام دهند. برای این تحقیق آنها را به خوبی راهنمایی کنید. و منابع را در اختیار آنها بگذارید. نقاشی‌های افراد داوطلب را به دیوار نصب کنید.

بررسی و مقایسه شواهد و مدارک درس؛ بحث و گفت‌وگوی کلاسی؛ انجام فعالیت‌های درس و تحقیق و کاوشگری درباره آثار هنری و ادبی علمی این دوره که از طریق سیاهه ارزیابی فعالیت‌ها و همچنین آزمون کتبی و شفاهی قابل سنجش است.

معرفی منابع برای مطالعه بیشتر دانش‌آموز

- ۱ سیری در نگارستان نقاشی ایران، الماسی، مهدی، تهران، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، ۱۳۸۰.
- ۲ کمال‌الدین بهزاد، خانعلیلو، مریم، تهران، مدرسه، ۱۳۸۲.
- ۳ حمله مغول، دادفر، سجاد، تهران: مدرسه، ۱۳۹۰.
- ۴ گوهرشاد، زرکنده، بتول، تهران: مدرسه، ۱۳۹۰.
- ۵ خواجه نصیرالدین طوسی، شماسی، عبدالحی، تهران: مدرسه، ۱۳۸۸.
- ۶ غازان خان، عباسی، جواد، تهران: مدرسه، ۱۳۹۰.
- ۷ شاه منصور، فروغ بخش، احمد، تهران، مدرسه، ۱۳۹۰.
- ۸ تیمور، فرهانی منفرد، مهدی، تهران: مدرسه، ۱۳۹۱.
- ۹ سرداران، هجری، محسن، تهران: مدرسه، ۱۳۹۲.

معرفی منابع برای مطالعه بیشتر

- ۱ تاریخ مغول در ایران : سیاست، حکومت و فرهنگ دوره ایلخانان، اسپولر، برتولد، ترجمه محمود میرآفتاب، تهران : علمی و فرهنگی، ۱۳۸۶.
- ۲ تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری، اقبال آشتیانی، عباس، تهران : امیرکبیر، ۱۳۸۴.
- ۳ دین و دولت در ایران عهد مغول، بیانی، شیرین، ۳ ج، تهران : نشر دانشگاهی، ۱۳۸۱.
- ۴ زن در ایران عصر مغول، تهران : دانشگاه تهران، ۱۳۸۸.
- ۵ مغولان و حکومت ایلخانی در ایران، تهران : سمت، ۱۳۹۱.
- ۶ بطروشفسکی، ایلیا پاولوویچ، نهضت سرداران خراسان، ترجمه کریم کشاورز، تهران : پیام، ۱۳۵۱.
- ۷ تاریخ تشیع در ایران (تا قرن دهم هجری) جعفریان، رسول، ۳ ج قم : انصاریان، ۱۳۷۵.
- ۸ تاریخ ایران اسلامی، جعفریان، رسول، دفتر سوم : از یورش مغولان تا زوال تیموریان، تهران : اندیشه معاصر، ۱۳۷۸.
- ۹ احمد، «وزارت در عهد مغول»، رشد آموزش تاریخ، فروغبخش فسایی، شماره ۶، تابستان ۱۳۸۰، صص ۲۰-۱۵.
- ۱۰ برآمدن و فرمانروایی تیمور منز، بتاتریس فوربز، ترجمه منصور صفت گل، تهران : رسا، ۱۳۷۷.
- ۱۱ قدرت، سیاست و مذهب در ایران عهد تیموری، ترجمه جواد عباسی، مشهد : دانشگاه فردوسی، ۱۳۹۰.

- ۱۲ تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان، میرجعفری، حسین، تهران: سمت، ۱۳۷۹.
- ۱۳ تاریخ نظم و ثنر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری، نفیسی، سعید، تهران: فروغی، ۱۳۴۴.
- ۱۴ معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ویلبر، دونالد، ترجمه عبدالله فریار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۶.